

Projectes culturals transfronterers: el cas de l'exili republicà de 1939

Enric Pujol

La política cultural transfronterera

Les relacions transfrontereres, de tot ordre, han esdevingut, arran del procés d'Unió Europea, una cosa habitual des de fa ja uns quants anys. Concretament pel que fa al nord de Catalunya, les relacions entre la Catalunya del nord i la zona nord de les comarques gironines s'han intensificat de forma molt notable, fins al punt que s'ha volgut institucionalitzar-les i dotar-les d'un marc legal europeu.¹ Per això es va constituir recentment (el 2007) l'Eurodistricte de l'Espai Català transfronterer. Es tracta d'una figura jurídica promoguda per la Unió Europea que té com a finalitat principal reduir al màxim l'efecte frontera (superació de traves legals, finançament d'iniciatives transfrontereres, etc.). Els límits territorials d'aquest nou organisme comprenen la Catalunya del nord i les comarques de la regió de Girona. Totes les institucions públiques d'una i altra banda de l'Albera hi han donat el seu decidit suport.

L'objectiu, en definitiva, és que l'eurodistricte serveixi d'estímul i faciliti (legalment i econòmicament) unes relacions transfrontereres que han estat habituals (amb pujades, baixades i interrupcions significatives) d'ençà de la segregació oficial de la Catalunya del nord del conjunt del Principat, el 1659. Una mirada atenta a aquesta mena de relacions durant l'etapa més recent ens permet constatar que ha estat molt important el volum de les interaccions de caire econòmic i cultural.² Si fins fa relativament poc l'economia i la cultura

1. Joan Francesc Castex ha estudiat minuciosament aquestes relacions en el llibre *La Catalogne Nord en quête d'identité. Société et territoire, géopolitique et géoculture d'une région-frontière, pancatalanité et espace européen* (Editions le Temple d'Or, Cabestany, 2005) i també en l'article "L'Espai Català Transfronterer: Una identitat geopolítica en construcció?", *Revista electrònica de l'Institut Franco Català Transfronterer de la Universitat de Perpinyà*, 2 (<http://crec.univ-perp.fr>).

2. Una anàlisi més extensa i detallada la vaig fer a *Potencialitats culturals a l'Eurodistricte de l'espai català transfronterer. Situació actual i perspectives de futur*, informe realitzat el 2007 per encàrrec de la Generalitat de Catalunya.

eren vistos com a dos àmbits gairebé antagònics, avui aquesta visió ha canviat radicalment. Cada cop és més clar que la cultura s'ha convertit en un motor econòmic de primeríssim ordre que, sovint, com passa en la zona considerada, s'ha pogut vincular directament amb l'oferta turística. Una anàlisi de les iniciatives sorgides aquests darrers temps ens permet veure quines han estat les temàtiques que més èxit han tingut: l'art romànic (ja que el patrimoni existent és un dels més rics d'Europa), l'art contemporani (gràcies al potent atractiu del Museu Dalí de Figueres i del Museu d'Art Modern de Ceret) i l'exili republicà del 1939. En aquest article ens centrarem en aquest tercer tema.

Importància de la temàtica dels exilis

La temàtica de l'exili no és una qüestió marginal de la història contemporània universal i es pot afirmar que el segle xx (amb trasbalsos tan grans com les dues guerres mundials, gegantines revolucions com la soviètica o la xinesa i els processos de descolonització d'Àfrica i Àsia) ha estat el segle dels exilis. D'aquí que existeixi una gran quantitat d'estudis i d'obres artístiques que s'hi refereixen i que s'hagin constituït diferents institucions museístiques i centres d'estudis que la tractin. Un tractament que no sempre es fa d'una manera específica i que molt sovint es fa en el si de la temàtica més àmplia de les migracions o bé vinculat a la qüestió de l'Holocaust, com passa en el cas del Museu de la diàspora jueva d'Israel (www.bh.org.il) o en l'United States Holocaust Memorial Museum (www.ushmm.org), dels EUA.

Naturalment, els Països Catalans no són una excepció i han patit un dels èxodes més importants, a escala internacional, de l'època contemporània. De tots els exilis patits en territori català, cap arribà a prendre la dimensió (quantitativament i qualitativament) de l'exili republicà del 1939, motivat per la caiguda del front català, al final de la guerra civil (1936-1939).³ Es calcula que unes 500.000 persones van arribar a creuar la ratlla fronterera en la seva fugida de l'avenç franquista, de les quals un tant per cent elevadíssim eren catalanes (hi ha estimacions que s'acosten cap al 40%). Enmig de la multitud s'exiliaren també el govern republicà espanyol, el de la Generalitat de Catalunya i el govern basc. Si bé la xifra d'exiliats es reduí notablement després del final del conflicte i de l'inici de la guerra mundial, es calcula que foren un parell de centenars de milers de persones les que mantingueren un exili d'anys; una xifra extraordinària fins i tot si ho comparem amb xifres actuals. El paper de l'exili en el manteniment de la cultura i la llengua catalana fou cabdal durant els primers anys, quan en territori català s'inicià un intent de genocidi de la llengua i la cultura autòctones. Així mateix, el paper de l'exili fou clau durant tota la llarga lluita antifranquista, que no finalitzà fins a la mort del dictador, a la segona meitat dels anys setanta del segle xx. La seva importància és tan gran que constitueix com una mena d'història de Catalunya paral·lela.

3. Una síntesi recent d'aquesta temàtica és el llibre de SOLÉ, Felip i PUJOL, Enric, *Exilis*, Angle Editorial, Barcelona, 2007.

Existeix una consciència pública difusa d'aquesta importància, alimentada en bona part pels mateixos protagonistes i els seus familiars (que no són pas pocs), i per diferents historiadors, que ha permès que l'exili, especialment el seu inici, la retirada republicana del 1939, faci part de l'imaginari col·lectiu català contemporani.

L'episodi inicial, el més dramàtic, va tenir precisament com a escenari privilegiat el Pirineu català. Una allau immensa de fugitius travessaren la ratlla fronterera per tal de trobar refugi a la República francesa i escapar a la despietada repressió que emprengueren els vencedors. El dramatisme inherent a un èxode d'aquestes característiques es veié agreujat per les pèssimes condicions amb què foren rebuts. Una immensa majoria d'exiliats fou confinada en camps de concentració improvisats (sense les més elementals condicions d'acollida) que, en un primer moment, es concentraren sobretot a la Catalunya del nord. Així, doncs, les comarques d'un costat i altre dels Pirineus (amb especial intensitat a l'Empordà i al Vallespir-Rosselló) visqueren de manera molt intensa l'esdeveniment. El seu record s'ha vist alimentat pel fet que una xifra molt significativa (àdhuc des d'una perspectiva demogràfica) d'aquells refugiats acabaren per instal·lar-se definitivament en la nova terra d'acollida. L'exili, doncs, fa part del que en podríem dir el "patrimoni intangible" dels territoris catalans d'una banda i altra del Pirineu. Un patrimoni basat en una "memòria compartida" a banda i banda de la ratlla sobre un esdeveniment d'una força traumàtica de gran intensitat que, per aquesta raó, ha marcat durant molts d'anys els habitants de la zona.

Les iniciatives actuals de recuperació d'aquest patrimoni

La memòria col·lectiva de l'exili, especialment en la zona de l'Eurodistricte de l'Espai Català Transfronterer, era tan arrelada, per les causes que acabem d'exposar, que no ha de sobtar l'emergència de múltiples iniciatives encaminades a la seva recuperació. Aquí presentem les més importants i avançades, però també hem volgut fer una referència breu a les que encara són mers projectes de futur, ja que serveixen per adonar-nos de la gran dimensió que té l'interès envers aquesta temàtica.

El Museu de l'Exili de la Jonquera

La població de la Jonquera (Alt Empordà) és on es concentrà la major part dels exiliats republicans, que el 27 i 28 de gener del 1939 es van trobar amb la frontera d'accés a la República francesa (pel pas del Pertús) tancada. Es calcula que s'hi arribaren a concentrar més de 250.000 persones. Finalment van poder travessar pel pas fronterer del Pertús. La línia fronterera parteix aquesta població en dues bandes, a costat i costat del carrer. El costat de la dreta pertany a l'Estat espanyol, no té ajuntament propi i depèn del de la Jonquera. El costat

esquerre, de major extensió, compta amb un ajuntament propi i constitueix el municipi del Pertús (Le Perthus, en la forma francesitzada). Constret per les muntanyes és com un embut natural. Actualment és diàriament visitat per milers de persones que hi van a comprar. L'allau humana actual que hi podem trobar qualsevol dia ens permet imaginar-nos amb molta precisió el que devia ésser l'allau de refugiats republicans que hi van passar el 1939. Al cementiri del final de la població hi ha enterrat un dels dirigents republicans més significatius, l'intel·lectual i polític Antoni Rovira i Virgili, autor d'*Els darrers dies de la Catalunya republicana*, la gran crònica de la retirada del 1939.

No ha de sobtar, doncs, pel seu caràcter evocador i emblemàtic que hagi estat a la Jonquera on s'hagi instal·lat el Museu-memorial de l'Exili. Fou inaugurat no fa gaire, el 15 de desembre de 2007, després de sis anys de preparació, i va obrir les portes de manera habitual d'ençà del febrer del 2008. L'atenció se centra en l'exili republicà del 1939, per bé que en la sala d'entrada es fa una explicació succinta de la guerra civil. De la retirada inicial a la República francesa es passa a la diàspora general a d'altres països (sobretot a Amèrica), a la participació dels exiliats en la segona guerra mundial (i el seu internament en els camps nazis) i al paper que l'exili jugà en la resistència antifranquista. La producció artística (fotografia i arts plàstiques) i els audiovisuals (les diferents projeccions en vídeo constitueixen un film de més d'una hora de durada, amb documents d'època i diferents testimonis que visqueren aquella experiència) són els punts forts de l'exposició permanent. És prevista també la realització d'exposicions temporals que ampliïn aspectes només apuntats en la permanent o que tractin d'altres exilis similars. Així mateix, aquest museu centralitza tot un seguit d'itineraris per tota l'Albera que ressegueixen els passos de l'exili. El museu ha estat possible gràcies a la col·laboració de l'Ajuntament de la Jonquera, la Generalitat de Catalunya, la Comunitat Econòmica Europea (compta amb un ajut INTEREG) i la Diputació de Girona.

L'antic camp de concentració de Ribesaltes

Aquest és el projecte, en curs de realització, més gegantí de tots, impulsat pel Consell General dels Pirineus Orientals, la principal institució política del Departament (i compta amb el suport de la República francesa i la Unió Europea). Com que es tracta d'un camp que, d'ençà de la seva constitució el 1938, s'ha mantingut com a lloc d'internament fins fa poc, el propòsit ha estat el de preservar una part de les instal·lacions i erigir un centre d'interpretació que tracti dels diferents col·lectius que al llarg de la història recent hi van ser reclosos: republicans catalans i espanyols, jueus, "harkis" (durant el procés d'independència d'Algèria), immigrants sense papers (fins a dates ben recents). A la primera meitat de la dècada dels quaranta fou el principal centre d'internament del sud de França (de republicans i de jueus, sobretot),

cosa que el converteix en una peça clau a l'hora de testimoniar la història de l'internament durant la Segona Guerra Mundial.

El projecte es basa en tres fonaments bàsics. D'una banda, en la recerca històrica pròpiament dita (per tal que es pugui recuperar i difondre el coneixement del que succeí en el camp i en la convulsa Europa de l'època). De l'altra banda, en una decidida actuació pedagògica i educativa que té com a objectiu difondre aquesta recerca històrica a tots els nivells socials (des dels més petits al públic adult). I el darrer fonament es basa en l'art, que s'ha revelat com un mitjà molt adequat per poder interrogar i explicar la història recent i passada.

D'ençà del 1998 el projecte ha començat a prendre forma i en l'actualitat compta amb un Comitè Científic, una Comissió de la Memòria, una Comissió Pedagògica i un Comitè de Direcció, encapçalat pel president del Consell General dels Pirineus Orientals.

La maternitat d'Elna i Argelers

La rehabilitació per part de l'Ajuntament d'Elna d'un edifici singular de la localitat que fou destinat com a maternitat per a les dones que estaven recloses en els camps de concentració és, sens dubte, el projecte que té un més alt contingut emocional i que per això ha tingut un amplíssim ressò mediàtic tant a un costat com a l'altre de la frontera. En aquesta maternitat improvisada hi van néixer prop de 600 nens i nenes que eren fills de les internes als camps de concentració, que haurien tingut una mort segura si no haguessin pogut ser-hi atesos.⁴

L'edifici ja és propietat de l'Ajuntament i es vol dedicar una part a preservar la memòria de la seva funció de maternitat en aquella època, i l'altra part es pensa utilitzar com a casa d'acollida de població immigrada, de dones amb mainada que tenen problemes d'allotjament.

Pel que fa a la iniciativa d'Argelers, consisteix en l'habilitació d'un lloc d'exposició de petit format, a poca distància de la platja que serví de camp de concentració a milers de refugiats republicans. L'impuls va partir de l'ajuntament de la població i serví com a projecte "soci" (*partenaire*) del Museu de l'Exili de la Jonquera, ja que una de les condicions per rebre l'ajut INTEREG de la Unió Europea era que participessin dues institucions d'un costat i altre de la frontera, ja fos en un projecte comú o bé en dos projectes paral·lels centrats en una mateixa temàtica. Fou inaugurat el mateix dia que s'inaugurà el centre museístic de la Jonquera, el 15 de desembre de 2007.

Iniciatives en fase de projecte

En aquest apartat es consignen unes iniciatives que tot just es troben en una fase de mer projecte, però que poden ser de gran interès si finalment es desenvolupen tal i com s'ha previst.

4. Assumpta Montellà dedica recentment un llibre de gran èxit al tema i a la tasca extraordinària duta a terme per l'infermera suïssa Elisabeth Eidenbenz, impulsora i ànima del projecte: *La maternitat d'Elna*. Bressol dels exiliats, Ara llibres, Badalona, 2005.

Comencem per Portbou. Aquesta població del litoral altempordanès ha estat un important centre ferroviari. La seva estació, coberta per una espectacular estructura metàl·lica, serví de refugi a molta gent durant la retirada republicana del 1939. El traçat de la via del tren i els túnels foren utilitzats per poder passar a l'altre costat de la ratlla fronterera, al municipi de Cervera de la Marenda. Acull també un monument, artísticament molt notable, dedicat al brillant pensador alemany d'origen jueu Walter Benjamin, obra del prestigiós artista Dani Karavan. Benjamin se suïcidà en aquesta població quan, detingut per les autoritats franquistes, era a punt de ser lliurat a la Gestapo. Les seves restes reposen al cementiri de Portbou. Benjamin fou un exponent significatiu del gran nombre de persones d'origen jueu que, procedents d'Alemanya i de l'Europa central, travessaren la frontera per tal d'escapar de la persecució nazi. La Fundació Walter Benjamin, ubicada a la població i que compta amb el suport de l'Ajuntament i d'altres institucions públiques com la Generalitat i la Universitat de Girona, intenta consolidar la Institució Internacional Benjamin-Portbou, en fase de constitució.

Un altre municipi que intenta crear una oferta pròpia és la Vajol, població de l'Alt Empordà pròxima al coll de Lli, que tot i que no va ser habilitat com a pas homologat per les autoritats franceses, fou utilitzat com a via de fugida durant la retirada republicana del 1939. Hi ha un monument a l'exili, construït modernament, obra de Joan Garcia i Lola Reyes. En el seu terme municipal hi ha la famosa Mina Canta, que fou reformada durant la guerra pel govern republicà per allotjar-hi quadres del Museu del Prado, de Madrid, i or procedent del Banc d'Espanya. També hi ha la masia de Can Barris, que fou utilitzada durant la retirada per les autoritats republicanes del govern central. A part del ja esmentat monument a l'exili, existeix un projecte de condicionament de la Mina Canta per tal de fer-la visitable per part del públic. El projecte compta amb el vistiplau dels propietaris de la mina i el suport d'una associació que té aquesta finalitat. La Generalitat de Catalunya estudia actualment la viabilitat de la proposta.

La població nord-catalana de Prada de Conflent també intentà crear un centre d'atracció a partir del fet que va ser l'indret d'acollida de dos grans figures de l'exili i de la cultura catalana contemporània. Compta amb la casa i la tomba de Pompeu Fabra i fou l'indret escollit pel mateix Pau Casals per organitzar-hi anualment els festivals internacionals de música que impulsà i que porten el seu nom.

Agullana, situada també a l'Alt Empordà, acull el Mas Perxés, que en els dies finals de la Catalunya republicana fou la seu del govern de la Generalitat i de destacats intel·lectuals de l'època, i compta així mateix, dins del seu terme municipal, amb el monument a Lluís Companys, al coll de la Manrella. D'aquí que des de l'Ajuntament s'hagi parlat de la necessitat de reservar un local per tal d'habilitar-lo i explicar el que podríem anomenar l'exili intel·lectual.

D'altres punts de gran interès

Hi ha també tot un conjunt d'altres poblacions i d'indrets que encara que no comptin amb cap projecte formal val la pena consignar aquí per la gran importància que jugaren en l'exili que ens ocupa i que compten, per tant, amb un gran potencial de patrimoni intangible. Així, pel que fa a la Catalunya del nord, cal remarcar que Cotlliure allotja una fortificació arran de mar que fou utilitzada com a centre de càstig per als refugiats dels camps de concentració considerats per les autoritats com a perillosos⁵ i en el seu cementiri hi ha la tomba del poeta Antonio Machado. Prats de Molló també té en el seu cementiri un monument als exiliats i encara es manté l'església de la població i l'escola municipal que acolliren un gran nombre de refugiats durant la retirada. Perpinyà, la capital de tota la Catalunya del nord, compta amb diferents indrets significatius d'aquell èxode i sovint organitza diferents actes encaminats a recuperar la memòria d'aquell episodi històric.

En el mateix Principat de Catalunya hi ha alguns indrets i poblacions que mereixerien una consideració especial. Així, Molló fou un punt cabdal en la retirada, ja que feia part de la via de fugida seguida pels republicans que des de Camprodon anaren fins a Prats de Molló, ja a la Catalunya del nord, a través del coll d'Ares. La capella de Sant Sebastià, que encara es conserva, fou un refugi improvisat de molts fugitius. El coll d'Ares fou una de les vies més dures de la retirada, ja que la rigurositat del clima d'aquell hivern del 1939 provocà un nombre encara indeterminat de morts de fred i nombroses amputacions de membres dels qui van haver de creuar aquell pas (1.610 m d'altitud). En el precipici proper, els republicans fugitius van estimbar-hi una gran quantitat de vehicles, per tal que no caiguessin en poder ni de les autoritats franceses ni dels franquistes que els perseguien. Al principi del camí d'accés al coll, encara hi ha una antiga caserna de carrabiners que durant la retirada serví de refugi als exiliats. La ruta Molló - coll d'Ares és un intangible molt poderós, ja que fou l'escenari d'una de les fotos més famoses de l'exili, esdevinguda tota una icona, que representa un home gran que dona la mà a una nena petita a la qual li falta una cama; tot darrere hi ha un grup de sis persones més, on hi ha un altre nen petit que també va coix. Es tracta de la foto que realitzà Roger Violet de Mariano Gracia i els seus fills, publicada el 1939 a *L'Illustration* que ha servit també de base per a la realització del monument a l'exili ubicat a la Vajol.

I encara, cal fer esment de Puigcerdà, que fou un dels cinc passos utilitzats en la retirada republicana habilitat per les autoritats franceses i que completa el total de vies emprades en l'èxode republicà del 1939. Un cas a part el constitueix Andorra, que durant l'exili republicà jugà un gran paper, molt desconegut tant a la Catalunya del nord com al Principat de Catalunya, però ben viu en l'imaginari col·lectiu d'aquest petit estat català pirinenc.⁶

5. Existeix una monografia sobre el tema: TUBAN, Grégory, *Les séquestrés de Collioure*, Mare Nostrum, Perpinyà, 2003.

6. Un dels pocs estudis és el de CLARA, Josep, "L'exili a Andorra: Unes notes", dins PUJOL Enric (Coord.), *L'exili català del 1936-39. Un balanç*, Cercles d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 2003, pp. 153-168.

Una coordinació necessària

Aquesta repassada general de projectes fa patent la importància donada per part dels mateixos actors del territori (associacions, ajuntaments i d'altres organismes públics i privats) a la qüestió del exilis, per damunt d'altres àmbits que també tenen un gran potencial. La proliferació d'iniciatives és la millor mostra d'aquest interès, però també evidencia un risc de dispersió d'esforços i de competència innecessària entre els diferents projectes que ja estan consolidats o que només són en fase embrionària. Per evitar això i poder explotar totes les potencialitats de les diferents iniciatives caldria potenciar un organisme coordinador que permetés sumar esforços i sinergies entre tots. Només d'aquesta manera es podria aconseguir, per exemple, una promoció de caràcter internacional de la zona, cosa fonamental per assegurar l'èxit col·lectiu de totes les iniciatives sorgides o projectades. També gràcies a una bona coordinació es podria dotar econòmicament d'una política d'investigació, d'ajut a la recerca i d'edició ambiciosa, que difícilment podrien assumir fins i tot els projectes més ben finançats. La coordinació s'imposa com una necessitat i en aquest punt les institucions públiques d'una banda i altra de la frontera (encapçalades per la Generalitat de Catalunya, el Consell General dels Pirineus Orientals i l'Ajuntament de Perpinyà) hi han de jugar un paper decisiu.

